

מקובל לחשוב שהקב"ה היכה במצרים עשר מכות. מפתיע לגלות, שמספר זה לא מוזכר בשום מקום בתורה (שלא כמו עשרת הדברות, שמספרם מוזכר), למרות שהוא מוזכר בחז"ל מספר רב של פעמים.

במעמד הסנה, כאשר הקב"ה מטיל על משה את השליחות להוציא את בני ישראל ממצרים, הוא נותן לו שלושה אותות: המטה הנהפך לנחש, היד המצטרעת והמים הנהפכים לדם. אותות אלו ניתנו במקורם כדי שבני ישראל יאמינו למשה, אך הקב"ה מצווה עליו במפורש לעשותם גם בפני פרעה:

"ראה כל המופתים אשר שמתי בידך - ועשיתם לפני פרעה". (שמות ד', כא)

למרבה הפלא, בפרשתנו מתגלה כי משה ביצע לפני פרעה רק את אות המטה ואת מכת הדם, ולא ביצע לפניו את אות הצרעת! יתר על כן: גם ביצוע שני האותות שנעשו לפני פרעה אינו תואם את הציווי על אותות אלו: במעמד הסנה - המטה נהפך לנחש, ואילו לפני פרעה - המטה נהפך לתנין; במעמד הסנה - משה נצטווה לקחת מעט מים מהיאור ולשפוך אותם ליבשה, ואילו בביצוע מכת הדם - כל מימי היאור (ומימי כל מצרים) נהפכו לדם.

מכת הדם ואות הדם

אם נעיין היטב במכת הדם, נגלה שמכה זו מתוארת בפסוקים שלוש פעמים, ובכל פעם בצורה שונה במקצת: בראשונה, משה מתאר את מכת הדם לפני פרעה; בשנית, הקב"ה מצווה על משה כיצד לבצע את מכת הדם; ובשלישית - התורה מתארת כיצד המכה התבצעה למעשה:

"כה אמר ה' - בזאת תדע כי אני ה', הנה אנכי מכה במטה אשר בידי על המים אשר ביאר ונהפכו לדם... ויאמר ה' אל משה - אמר אל אהרן קח מטך ונטה ידך על מימי מצרים על נהרתם על יאריהם ועל אגמיהם ועל כל מקוה מימיהם ויהיו דם, והיה דם בכל ארץ מצרים ובעצים ובאבנים: ויעשו כן משה ואהרן כאשר צוה ה', וירם במטה ויך את המים אשר ביאר לעיני פרעה ולעיני עבדיו, ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם... ויהי הדם בכל ארץ מצרים". (שמות ז', יז-כא)

משה נצטווה לומר לפרעה שהוא יכה את מי היאור במטהו; אך למעשה - הקב"ה ציווה עליו לומר לאהרן להטות את מטהו על כל מימי מצרים. בביצוע המכה בפועל, נאמר שמשה ואהרן עשו "כאשר צוה ה'" (שמות ז', כ), אך הם הכו על מי היאור, ולא הטו את ידיהם על כל מימי ארץ מצרים. אי-הבהירות ממשיכה גם בהמשך מכת הדם: התורה מעידה שכל מי היאור הפכו לדם והמצרים נאלצו לחפור להם בורות מים סביב ליאור, אך מאידך - נאמר במפורש כי היה הדם בכל ארץ מצרים! ובכן, האם רק מי היאור הפכו לדם, או שמא כל מימי מצרים?

נראה, שכל הבעיות שהעלינו מצביעות על כך שמכת הדם בנויה, למעשה, משני חלקים[1]. ואכן, מכת הדם היא בעלת אופי כפול: מחד, זהו האות האחרון - אות הדם, שמשה נצטווה לעשות לפני פרעה; ומאידך, זוהי המכה הראשונה - ראשית למכות שניתכו על פרעה ועל עמו. לכן, זוהי המכה היחידה שנעשתה לפני פרעה ולפני עבדיו. שהרי אין צורך לבצע את המכות בפני פרעה, אך את האותות - חייבים לבצע דווקא בפניו של פרעה.

באות הדם, משה היכה ביאור והפך את מימיו לדם. במכת הדם, אהרן היטה את מטהו על כל מימי מצרים, והפך אותם לדם. באמצעות הפרדה בין משה לאהרן, התורה מדגישה את ההבדל שבין האות - הפיכת היאור לדם, לבין המכה - הפיכת כל מימי מצרים לדם.

ואכן, מכת הדם משתלבת היטב בין האותות. באופן כללי, מטרת האותות הייתה להוכיח את מציאות הקב"ה. משה טוען "א-לוהי העברים נגלה עלינו", וכנגדו טוען פרעה "לא ידעתי את ה'". האות הראשון - המטה הנהפך לנחש - מוכיח שה' קיים, וכי כוחו גדול מכוחם של כל אלילי החרטומים: מטה אהרן ההופך לתנין בולע את מטותיהם של כל חרטומי מצרים. אות הדם הוא השלב הבא באותו כיוון: היאור כולו הופך לדם, ומוכיח בכך שהקב"ה יכול לגבור על אלוהיהם של מצרים.

מכת השחין ואות הצרעת

באופן דומה, ניתן להבין את פשר היעלמותו של האות השלישי - אות הצרעת. ברור שאי אפשר לבצע אותו לפני פרעה בצורתו המקורית, שהרי האותות צריכים להיות מכוונים כלפי פרעה, ואות שבו משה

עצמו מצטרע אינו אות מתאים[2]. נראה, שאף אות הצרעת נבלע בתוך מכה שנעשתה לפני פרעה - בתוך מכת השחין.

ואכן, מכת השחין מיוחדת משאר המכות בכמה אופנים: הקב"ה מצווה על משה ועל אהרן לקחת פיח בידם, אך רק משה נצטווה לזרוק אותו לשמיים. פרט לשיתוף הפעולה בין משה לאהרן, שהוא יוצא דופן ומופיע רק במכת הדם, עולה מאליה השאלה: מדוע אהרן צריך לקחת פיח בידו, אם הוא אינו זורק אותו לשמיים? פרט לכך, הכתוב מזכיר במפורש שהחרטומים הוכו במכת השחין, למרות שהוא אינו טורח להזכיר עובדה זו בשאר המכות; ואם לא די בכך - זוהי המכה הראשונה שנאמר בה שה' חיזק את לב פרעה, וזוהי המכה היחידה (פרט למכת הדם) שנעשתה לעיני פרעה.

כפי שהסברנו במכת הדם, נראה שאף מכת השחין היא בעלת אופי כפול: במכת השחין, נפגעה כל מצרים; ואילו באות השחין נפגעו בראש ובראשונה פרעה וחרטומיו, כדי להוכיח את עוצמת הקב"ה. האופי הכפול של מכת השחין נרמז - בדיוק כמו במכת הדם - ע"י שיתופם של משה ואהרן בביצוע המכה, למרות שלאהרן אין כל תפקיד בהוצאת המכה אל הפועל.

אות השחין הוא שיאם של האותות: הקב"ה אינו רק בולע את התנינים שיצרו שאר האלילים, ואף אינו רק פוגע ביאור - אלילים של מצרים. באות זה, הקב"ה שולח ידו ופוגע בגופו של פרעה. עד כה, כל המכות יצרו פגיעות סביבתיות: הפיכת המים לדם, צפרדעים, כינים שרחשו במצרים או ערוב שאיים על המצרים. מכת השחין היא פגיעה ישירה בגופם של המצרים בכלל, ובגופו של פרעה בפרט. לפיכך, נדחה אות זה לסיום האותות, בניגוד לסדר שבו הם נאמרו למשה[3].

ייחודה של מכת השחין

אם אכן אות הצרעת שולב עם מכת השחין, הרי שהדבר מעלה בפנינו שאלה נכבדה: מדוע לא התבצעו שלושת האותות בזה אחר זה? מדוע ציווה הקב"ה לבצע שני אותות בלבד, והמתין עם ביצוע האות השלישי עד לאחר מכת הערוב? למעשה, כבר נתנו הסבר אחד לתופעה זו: כיוון שאות הצרעת מהווה פגיעה ישירה בגופו של פרעה. הקב"ה רצה להביא על מצרים את כל המכות המהוות פגיעה עקיפה, ורק לאחריהן להביא עליה את הפגיעה הישירה - מכת השחין[4]. ברם, נראה שאין זו הסיבה היחידה לעיכוב מכת השחין.

מכת השחין היא המכה הראשונה במחצית השנייה של המכות שניתכו על מצרים. כפי שמבארים פרשנים רבים, מכה זו מציינת שינוי מהותי: עד אליה, פרעה מכביד את לבו; ממנה והלאה - הקב"ה מחזק את לבו של פרעה. הקב"ה בחר באות השלישי לפתוח את השלב השני של המכות, כשם שהאות השני פתח את השלב הראשון שלהן.

חלוקת המכות

כידוע, ניתן לחלק את המכות לשלוש קבוצות, כאשר לכל קבוצת מכות יש מטרה שונה. כל קבוצה פותחת בשתי מכות שהקב"ה מזהיר את פרעה מפניהן, ומסתיימת במכה אחת הניתכת על פרעה ללא אזהרה[5]. מאפיין ידוע נוסף של כל קבוצה מתייחס למבצעי המכות:

דם - משה ואהרן

צפרדע, כינים - אהרן

ערוב, דבר - הקב"ה

שחין - משה ואהרן

ברד, ארבה, חושך - משה

מכת בכורות - הקב"ה

יוצאות הדופן הברורות בחלוקה זו הן מכות הדם והשחין. אלמלא הן, היו המכות מסתדרות בשלוש שלשות ברורות:

(דם), צפרדע כינים - אהרן

ערוב, דבר, (שחין) - הקב"ה

ברד, ארבה, חושך - משה

מכת בכורות - הקב"ה

את מכת הדם (כמו מכות הצפרדע והכינים) מתאים היה שיבצע אהרן, ואכן - כפי שהסברנו לעיל - משה לא ביצע את מכת הדם, אלא את אות הדם בלבד. מכת השחין צריכה הייתה להתבצע ע"י הקב"ה, אך במקומו - ביצעו אותה משה ואהרן[6]. ניתן להסביר זאת לאור דברינו לעיל: מכת השחין מורכבת ממכה ומאות משולבים כאחד, וכדי להדגיש זאת - ביצעו אותה משה ואהרן בשותפות. אך למעשה, אכן הקב"ה הוא זה שביצע את מכת השחין: במהלך האות - משה לקח פיח, זרק אותו על כל מצרים לעיני פרעה, והכה את כל ארץ מצרים בשחין. במהלך המכה - אהרן לקח פיח, אך לא זרק אותו לשמיים. כיוון שמכה זו צריכה להתבצע ע"י הקב"ה - אהרן רק נוטל את הפיח, אך מכת השחין מתבצעת מאליה[7].

מספר המכות

לסיום, נשוב לדון בקצרה במספר המכות. כפי שראינו, מכות הדם והשחין מורכבות מאות וממכה. עובדה זו מובילה אותנו לאפשרות, שאולי אין כל הבדל בין מכה לבין אות, שהרי הנס שבשתייהן - אחד הוא. אמנם יש הבדל בתפקיד הנס: האות משמש כאזהרה וכהוכחה על מציאות הקב"ה ואילו המכה משמשת כעונש; אך ישנו קשר ברור בין שניהם - "אין עונשים אלא אם כן מזהירים".

ייתכן, אפוא, ששרשרת המכות פותחת באות התנין, ולא במכת הדם. באופן דומה, ייתכן גם שמכת הבכורות אינה המכה האחרונה. גם קריעת ים סוף היא מכה שניתכה על מצרים, והיא גם מתבצעת באותה דרך (ע"י הטיית המטה על המים). ההבדל היחיד בין קריעת ים סוף לבין המכות שקדמו לה הוא הטוטאליות: בליעת המצרים בים גרמה להריגת כל המצרים, ואילו המכות לא גרמו לפגיעה כה אנושה במצרים[8].

אם נוסיף את אות הדם ואת קריעת ים סוף למניין המכות, נגלה שלמעשה יש שנים-עשר אותות. דומה שאין לך מספר מתאים מזה: כאילו המצרים נענשו באות על כל שבט ששועבד בארצם. ניתן להוסיף ולדרוש שאות התנין הוא המקביל לשבט יוסף: כיוון שהמצרים לא היו אשמים בשיעבודו (שהרי המצרים קנו אותו כעבד מהישמעאלים), אות זה לא היה מלווה בעונש[9].

אם נמנה כך את המכות, עלינו לחלק אותם לקבוצות באופן שונה מהחלוקה שתוארה לעיל. ייתכן לחלק את שתיים עשר המכות לארבע קבוצות של שלוש מכות: אהרן גרם למכות התנין, הצפרדע והכינים; הקב"ה ביצע את מכות הערוב, הדבר והבכורות; משה ביצע לבדו את מכות הדם, השחין והחושך; ושלוש מכות נוספות - מכות הברד, הארבה וקריעת ים סוף - בוצעו ע"י משה, אך מצויין במפורש שהקב"ה היה שותף בהוצאתן לפועל[10].

[1] לכאורה, הפסוקים 'זועקים' להזדקק ל"שיטת הבחינות" של הרב ברויאר, ולחלק אותם לשתי בחינות שונות. במסגרת המצומצמת של שיעורים אלו, בחרנו שלא להשתמש בשיטה פרשנית זו.

[2] א. במידה מסויימת, יש פגם בעשיית אות שלילי גם כלפי בני ישראל. האותות השליליים מהווים ביקורת על משה, כפי שהסברנו בשיעור בשבוע שעבר.

ב. חז"ל, שהרגישו בחסרון אות הצרעת, קבעו שפרעה נצטרע. כדרכם, הם הסתירו את המניע להסברם - העובדה שלא ייתכן שהאות על מציאות הקב"ה יהיה הצטרעותו של משה.

[3] ייתכן שזוהי הסיבה לכך שהקב"ה מכנה את אות הצרעת בשם "האות האחרון", למרות שאות הדם מאוחר ממנו (שמות ד', ח-ט), שהרי אות הדם היה האחרון שנעשה לבני ישראל, אך אות הצרעת - דהיינו, מכת השחין - היה האחרון שנעשה לפני פרעה.

[4] למעשה, כל המכות עד מכת השחין אינן מהוות כלל סכנת חיים. לגבי מכת הערוב - לא ברור מהו פירושה של מכה זו, אך לא נאמר בה במפורש שהייתה סכנה לנפש אדם. ייתכן שהיה זה סוג מסויים של חיה או של חרק, שהציקו לאנשים בדומה לצפרדע ולכינים.

[5] עיין בחלוקה זו בהרחבה בדבריה של נחמה ליבוביץ'.

[6] במקום מכת השחין, הקב"ה ביצע את מכת הבכורות.

[7] שייכות מכת השחין לקב"ה מודגשת ע"י פעולתו של משה: משה אינו זורה את הפיח על כל מצרים, אלא זורק אותו לשמיים. כביכול, הוא מוסר לקב"ה את ביצוע המכה.

[8] במקום אחר נסביר אי"ה מדוע צריך היה להכות את מצרים, ואי אפשר היה להוציא את בני ישראל ממצרים מייד.

[9] בכיוון אחר, ייתכן שדווקא מכת הבכורות - המכה ה-11 - היא המקבילה ליוסף - הבן ה-11.

[10] לפי חלוקה זו, אהרן שותף במכות שמשה מבצע. ייתכן שמשה לא יכול לבצע מכות לבדו, כיוון שהוא סירב לקבל את השליחות להוציא את בני ישראל ממצרים, אך אין מניעה שהוא יבצע מכות ביחד עם אהרן או הקב"ה.